

**Тыва Республиканын Кызыл хоорайынын холушкак хевиринин
муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг школа назыны четпээп
уругларнын 36 дугаар “Найырал” сады**

Кызыл хоорайнын
36 дугаар уруглар садынын
Башкыларынын човулел хуралынга
ЧОИШЕРЭЭН:
Протокол № 1
“01” 09 2020г.

Кызыл хоорайнын
36 дугаар уруглар
садынын оргөлекчизи
БАДЫТКААЫШ АН:
Бадыткааыш А.В. Ожк-ош Е.В.
2020г.

**Тыва Республиканын Кызыл хоорайынын холушкак
хевиринин муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг
школа назыны четпээп уругларнын 36 дугаар
“Найырал” садынын тыва чугаа
сайзырадырынын программазы**

Кызыл хоорай 2020 чыл

**Тыва Республиканын Кызыл хоорайынын холушкак хевиринин
муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг школа назыны четпээн
уругларнын 36 дугаар “Найырал” сады**

Кызыл хоорайнын
36 дугаар уруглар садынын
Башкыларынын човулел хуралынга
ЧОПШЕРЭЭН:
Протокол № _____
“ ____ ” _____ 2020г.

Кызыл хоорайнын
36 дугаар уруглар
садынын эргелекчизи
БАДЫТКАТЫНГАН:
/ _____ /Оук-оол Е.В.
“ ____ ” _____ 2020г.

**Тыва Республиканын Кызыл хоорайынын холушкак
хевиринин муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг
школа назыны четпээн уругларнын 36 дугаар
“Найырал” садынын тыва чугаа
сайзырадырынын программазы**

Кызыл хоорай 2020 чыл

ДОПЧУЗУ

1.1.Тайылбыр бижик.....	2
I Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары.....	4
II. Программа “Тыва дыл”.....	6
II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары	7
II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы.....	8
II.3.Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланыышкыннар аразының холбаазы.....	9
II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары.....	11
II.5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.....	13
1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажыл-чорудулгазы болгаш ужур-утказы.....	13
2. Аас чугаага сөстөрниң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.....	14
3. Чечен чогаал шингээттирери.....	16
4. Үннү шын адап өөренириниң ажылдарын чорудары.....	17
III. Программаның күүселдезинге сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга.....	18
IV. Календарь-тематиктиг планнаашкын.....	20
1. 1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм».....	20
2. 2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрелдерим ажыл-ижи».....	25
3. Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим».....	31
4. Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрээн Тывам – байлак чуртум».....	39
5. Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар) Тема: «Төрээн черим делгемнери».....	49
V. Ажыглаан литература.....	59

1.1. Тайылбыр бижик

“Тыва чоннуң өртээ турбас национал өнчүзүнге болгаш алдын байлаанга оон төрөөн тыва дылы болгаш чаңчылчаан культуразы” хамааржыр [9]. Бөгүнгү амыдыралда ниитилелдин, өг-бүлениң ажил-херектеринде доктаамал хереглелде турар, төрөл угу бурун, байлак, чараш төрөөн тыва дылды өөренири, амгы болгаш келир салгалдарга арттылары хүннүң чугула айтыры бооп турар.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек – кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир ёзу-чуруму, амыдыралчы көрүжү, бурун ужур-сагылгалары, уран салым-чаяаны-биле кады кадагалап арттырып каар үнө. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, оон дылының культурлуг болурун чедип алыры, келир салгалдарга арттырып бээри кижини бүрүзүнүн хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг байдалдар ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча, хумага чок чоруктун хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлөзи, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш о.ө.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, утка-шынарын чидирип, ховар ажыглаттынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни курлавырже эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүге дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевир-биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика ёзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль ёзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шингээди алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептеренгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан. [5, ар 130, 131].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар. Төрөөн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөренигиниң ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрөөн дылын билири чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел

ужур-уткалыг төрөөн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрөөн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажылдап кылдынган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче угланган программаны ажылдап кылып тура, авторлар ада-иениң болгаш күрүнениң чагыын, негелделерин хандыраарыга эргежок доктаал-саавырларны болгаш номнарны өөренип көргөн:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобрено решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 15.05.2013 № 26 г. Москва «Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций».

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 30.08.2013 № 1014 г. Москва «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

7. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

8. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии.

I Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары

Кандыг-даа язы-сөөк кижиге төрөөн дылы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын, төөгүзүн өөрениринге, чараш мөзү-шынарлыг хамааты бооп хевирлеттинериниң чепсээ болуп чоруур. Төрөөн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунуң чонунуң ёзу-чаңчылдарының, чүдүлге-сүзүглелиниң үндезиннеринге кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир.

Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Дыл – чоннуң өртек чок эртинези. Төрээн дылын хүндүлөп үнелээр чорук үндезин чоннуң салым-чолунга хамаарыштыр сагыш салыышкынның эгези болур дээрзин уруглар бичиизинден медереп билип аар кылдыр тыва дыл Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда күрүне дылы деп таныштырар, ук дылга хүндүткелди, ону салгалдарга арттыларының чугулазын, аңаа хумагалыг болурунун дөзүн салып турар ыдык ырны сайгарар аргаларны өөренип көөрүн башкылар кичээнгейге алыр. Дыл чидер болза, нация чиде бээр дээрзин билиндирип, сагындырып чорууру чугула.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгага хамаарыштыр чаа дилээшकिनниг, чаа көрүүшкүннүг ажылдаары херек апарган. Чаш кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралынга, бодалдарын хостуг дамчыдып өөрениринге, амыдыралче көрүжү ханы, делгем болурунга төрээн дылы улуг салдарлыг. Чугаазы, шын, сөс курлавыры байлак болган тудум, кижиниң ниитилелге алдынып өөренири белен болур. Уругнуң хууда сайзыралынга, угаан меделерин байлакшыдарынга, чонунун эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарын өөрениринге, чери-чурту, чону дээш амы-хуунун чоргааралын, ынакшылын бедидеринге, бот-меделерин делгем, ханы болдурарынга төрээн дылды өөрениринге ада-иени, аныяк-өскенни суртаалдаары чугула херек апарган. Чугаа культуразы бичии кижини хевирлээриниң, кижизидилгениң бир чугула угланыышкыны.

Бичии уруг бодунун төрээн дылын эки билир кылдыр өөренир. Уруг бичиизинде уткаын билип, сактып алганы сөстөрни дүрген шингээдип, сөс курлавырынга ажыглаан тудум, ооң чугаазы хүн бүрүде сайзыраар. Уруглар сөстөрни шын адаарын, чугаага ажыглаарын ону долгандыр ниитилелден көрүп, дыңнап, улуг улустун чижээнден өөренир. Ада-иениң уруглары-биле харылзаазы кошкак болган тудум, уругларның аас чугаазы чедир сайзырал албайн баар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ада-иелер уруглары-биле хөй чугаалашпас, оларга планшет, компьютер-биле ойнаарын чөпшээрер турар. Уруглар колдуунда компьютер оюннарынга хаара туттуруп турар апарган. Ооң уржуундан бичии улустун дыл-домаа чегей, долгандыр турар чүүлдерни шингээдир кичээнгейи кошкак, хостуг чугаалажыышкынның аргаларын болгаш дылдың шын нормаларын четче эвес шингээдип ап турар.

Төрээн дылын эки билири өске дылдарны шингээдириниң өзээ болур. Уругнуң угаан-меделер, мөзү-шынар болгаш мага-бот сайзыралынга, кижилер аразынга харылзаа тудуп өөрениринге ада-иениң, школа назыны четпээн албан черлерниң кижизидикчи, школаларның башкыларының демниг ажылы, сырый харылзаазы кончуг улуг ужур-уткалыг. Бичии уругларның төрээн (тыва) дылынга хамаарылгазының тодарадырап кээри ук ажылдан кончуг хамаарылгалыг болур. Төрээн дылының арыг чаражын, байлаан, хөй уткалыг чажыт аргаларын билири дээрге кижиниң ниити культуразының бедиин, чугаазының чедимчелиин илередип турары ол болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды өөредир айтырыглар ниити өөредилгениң уругларга төрөөн дылын өөредириниң эге таваан салып турар.

ТР-ның ШНЧУАЧ-ге тыва дыл өөредириниң айтырыы кончуг чидиг байдалда, ылаңгыя ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге хамаарышкан тускай тыва дылды өөредир программа чок болганындан кижизикчи башкыларның мурнунда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар тургустунуп турар: тыва чугаа сайзырадырының чаа программазын, ук программага дүүштүр өөредилге-методиктиг номнарны ажылдап кылыры; уругларның назы-харынга дүүштүр чараш утка-шынарлыг номнар үндүрүглөзи дээш о.ө. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының талазы-биле ӨФКС негелдезинге дүүштүр ажылдап кылырын “Тыва дыл” деп программаны тургузарын авторлар оралдашкан.

II. Программа “Тыва дыл”

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге (ШНЧУАЧ) таарыштыр ажылдап кылдырган “Тыва дыл” деп чижек программаны өөредилге адырында ШНЧУАЧ угландырган өскерилгелерни болгаш негелделерни өөренип тургаш, ажылдап кылган.

Программа школа назыны четпээн уругларга тыва дылды, харылзаалыг чугааны өөредир, төрөөн дылынга хумагалыг чорукту чажындан эгелеп өөредир, чугаа культуразынга кижизидер, дыл-домаан сайзырадыр сорулганы салгаш, ажыл-чорудулганы чоннуң бурунгу амыдыралынга даянып өөренип көөрүн чугулага алган.

ӨФКС-тың негелделерин күүседиринче, өөредилгениң шынарының түңнелдерин чедип алырынче ШНЧУАЧ угланыышкыннарының беш адырларын (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) тыва аян-хөөнче кирип ажылдаарын авторлар оралдашкан. Программада салдырган сорулгалар, ажыл-чорудулганың хевирлери ӨФКС-тың уругларның чугаазын сайзырадыр негелделерниң, чедип алыр түңнелдерниң эге таваан тургузуп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, эге болгаш ортумак школаның өөредилгелиг, кижизидилгелиг айтырыгларның аразында сырый холбаалыын чугулага алгаш, кижизидикчи башкы бодунуң ажыл-чорудулгазын программаның сүмелээнин өөренип көрүп, таарымчалыын шилип ап, эдилгелиг, чазылгалыг ажылдаар апаары билдингир.

Программаның кол **сорулгазы:** тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын хар-назыныга дүүштүр сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыраарынга база башкыларга методиктиг дуза көргүзериниң таарымчалыг байдалдарын ажылдап кылыры.

Сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы:

ШНЧУАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонуггалыын оттурар байдалдарны өөренип көөр.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок медээлерни чыып ажилдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап, чонунуң амыдыралының, күш-ажылының чаңчылчаан хевирлерин өөретпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайы таныштырып, чугаа сайзырадыр ажилдар-биле холбап өөредирин кичээнгейге алып, шилилгелиг ажилдаар арга-методтарны өөренир.

Тыва чоннуң амыдыралын уругларга таныштырып, аас чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң оюннарын кириштирер аргаларны ажилдаар.

Уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, чедингир болурунче угланган мергежилгелерни ажилдап кылыр.

Төрөөн дылынга ынакшылдыг, сонuurгалдыг, хумагалыг кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажил-чорудулгазының угланышкыннары

Программаны ажилдап тура, дараазында принциптерни чугулга алырын кичээнгейге алган [2]:

- ✓ уругларның сайзыралынга школа назыны четпээн үезиниң онзагайын деткириниң принциви;
- ✓ чаш назынның үнезин болгаш кайгамчык чаражын кадагалап арттыларының принциви;
- ✓ уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви;
- ✓ уругларның ажил-чорудулгазын хар-назын барымдаалап сайзырадып өөредириниң принциви;
- ✓ уругларның чугаазын сайзырадырын практика кырынга идепкейжидер принцип;
- ✓ интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктөөн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип;
- ✓ ажил-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр чорудары болгаш аңаа уругларның болгаш ада-иелерниң идепкейлиг кижилгези-биле кады ажилдажылга принциви.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр башкының ажил-чорудулгазының угланышкыннары:

- ✓ тыва чугаа культуразын чедип алырынга өөредилге-кижизидилге ажылының янзы-бүрү арга-мергежилдерин кириштирип, школа назыны четпээн уругларның мөзү-бүдүжүн чараш кылдыр хевирлээринге, литературлуг дылдың нормаларын бичиизинден сагып өөредиринге, уругларның сөс курлавырын байыдарынга, аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң ажил-амыдыралынга даянып, таарымчалыг байдалдарны ажилдап тургузары;
- ✓ уруг бүрүзүнүң сайзыралының арга-шинээн, бот-тускайлаң сонuurгалын эскерип, деткип, сайзырадыр чаа үениң арга-методтарны шинчилеп, сайгарып, бот-тывынгыр ажыглап ажилдаары;

- ✓ ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары.
- Ажыл-чорудулганың угланыышкыннарын боттандыраарының байдалдары:
- ✓ язы-сөөгү, социал байдалдары хамаан чокка уругнуң долу кижизиттинеринге дең байдалды тургузары;
 - ✓ эге ниити өөредилгениң чадазынче шилчилгелиг негелделерни күүседириниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп, сырый холбаалыын чогуумчалыг болдуары;
 - ✓ уругларның мөзү-шынарын хевирлээринге, дыл-домааның сайзыраарынга өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга өг-бүлө, ниитилел хереглелин чаңгыс аай көрүп, кичээнгейин углаары;
 - ✓ литературлуг дылдың эге нормалары-биле уругларны таныштырып, оларның чугаазын, боданыр арга-шинээн сайзырадып кижизидеринге чаа үениң педагогиктиг угланыышкыннарын, технологияларны кириштирери.

Программаның кол негелдези: уругларның тыва чугаа сайзырадырынче угланган өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга уругларның сайзыралын, кадыкшылын, назы-хар аайы-биле онзагай талаларын эскерип, үе-чадага хуваап, оларның аразында харылзаалыын тодарадып, чугаа сайзырадыр ажылды тыва чоннуң үндезин культуразынга, ёзу-чаңчылдарынга, амыдырал-чуртталгазының онзагай талаларынга даянып харысалгалыг чорудары.

Бо бүгү салдырган угланыышкыннарга хамаарыштыр бичии кижиниң дыл-домааның сайзырап, шын чугаалап өөрениринге, аажы-чаңының хөй талалыг сайзыраарын чедип алырынга кижизидикчи башкы төрөөн дылын боду эки билир болур.

Ие дылын эки билири херек дээрзин уругларны шын тайылбырлап, сонuurгалын оттуруп, дылдың байлаан шингээттирер ажыл уругларның чүгле дыл-домаан сайзырадырындан аңгыда, угаан-медерел, мөзү-шынар, мага-бот сайзырадырынга чугула дээрзин ада-иеге билиндирери база кол сорулгаларның бирээзи. Ада-иениң болгаш башкыларның демниг ажылының түңнели школа назыны четпээн уругларның ниити сайзыраарынга улуг идиг. Кол-ла чүүл башкының чогаадыкчы ажылы, уругларның ниити сайзыралының деңнелин, психология айтырыгларын, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын билири негеттинер.

Сагыш-сеткилди хайныктырар, сергедир, сорук киирер, өжөөн кылыкты күштелдирер, ажыг-муңгаралды чавырылдырар, оожургадыр чечен сөстөр, оюн-баштак чугаалар, уран-мерген домактар дамчыштыр уруглар төрөөн дылын шингээди алып болганда, кижизидикчи башкылардан сагынгыр-тывынгыр ажылдаары чугула [9, ар 61].

II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы

Уруглар-биле ажылдаарынга “Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүшкек аян-хөөннүг, угланыышкынынныг ажылдап кылдырган.

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген адыш оюу дег туруштуг, бурун төөгүлүг чоннуң чурту (долгандыр даглар, ортузунда оргулааштар). Адыш оюу дег хензиг Тыва чурттуң чону кайгамчык узун бурун төөгүлүг, катаптаттынмас

культуралыг, хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыптар оолдар, кыстарлыг.

ШНЧУАЧ-ге таарыштырып кылган “Тыва дыл” программа бичии урулгарның төрөөн черинге ынак болурунга, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныжып, өөренип, тыва чугааны сонуургап шиңгээдириниң айтырыгларын көдүргөн.

Уругларга төрөөн черинге ынакшылды оттуруп, хамааты турушту кижизидеринге, тыва чугаазын сайзырадырынга чоннуң ажил-ижиниң, чаңчылчаан ёзулалдарының кезик чамдыын таныштылары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дэрге хоорайда уругларның чугаазы холумак, а чамдык таварылгада төрөөн дылын шуут билбес. Ада-иениң талазындан уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар улус хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан чери күрүнениң, ада-иениң чагыын боттандырап, күүседир деп ӨФКС-да айыткан болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары албан апарган.

Программа назы четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды чоннуң амыдыралынга үндэзилеп өөредириниң айтырыгларын херек кырында канчаар чорудуп болурунуң аргаларын ажилдап кылырын оралдашкан чижек программа бооп турар.

Назы четпээн уруглар албан черлериниң башкылары ук программаның чедер, четпестерин илередип, ында кирген бодалдарны бодунуу-биле ажылынга боттандырып, ажыктыг хирезин боттарынга таарыштыр тургузуп ажилдаар аргалыг дээрзи чугаажок.

II.3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланыышкыннар аразының холбаазы

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүгле чаңгыс “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Программаларда өөредилге-кижизидилгениң угланыышкыннары аразында шупту сырый харылзаалыг. Ынчалза-даа уругларның сөс курлавырын байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга шупту угланыышкыннарның: «долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдир» (познавательное развитие), күш-дамыр (физическое развитие), «уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое), “ниитилел-харылзажылга” (социально-коммуникативное развитие) өзээ болуп, уругнуң сайзырадырының янзы-бүрү ажил-чорудулгазынга чугула дээштиг. Чугаа кижиниң сайзыралын тодарадыр кол демдек болганда, билигни шиңгээдирин, салым-чаяан сайзырадыры чаңгыс талалай болдунмас.

“*Ниитилел-харылзажылгага сайзырадыры*” (социально-коммуникативное развитие) уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразынга) бодун шын алдынарын, кижилер-биле чугаалажып өөрениринче кичээнгей салыры; ийиде, өске улус-биле харылзажырда, доктааттынган өй-чижек бар дээрзин билиндирери бооп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга кайы-даа угланыышкынның төвүндө, кичээнгейинде турарының чылдагааны ол.

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдирин сайзырадыры» (познавательное развитие) болза, бичии уругнун улуг улуска салып турар хөй айтырыглары, харыыларнын янзы-бүрү талалы, удур-дедир тайылбырлаашкын, кандыг-бир чидиг айтырыгны салыры база ону шиитпирлээри, тодаргайлаары, чижектер-биле бадыткап тайылбырлаары, номчуп бадыткаары чугаа сайзырадырынын айтырыгларын шиитпирлеп турры билдингир.

“Күш-дамыр сайзырыдылгазы” (физическое развитие) кандыг-бир шимчээшकिनнерни тайылбырап таныштыары, дүрүмнерни чугаалаары, удуртулгалар болгаш немелде тайылбырлар чокка күүсеттинмес.

«Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжары, оларны тайылбырлаары, шын адап өөренири, оларга тайылбыр кылыры, шиңгээди ап турарынын деннелин бот-илередири, шүлүк, чогаал сөзүглелдерин өөренири чугаа сайзырадырынын аргазы апаары билдингир.

Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларнын чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны кижизидеринге, өөредиринге хамаарыштыр делгем уткалыг, харыысалгалыг ажыл бооп турар.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырынын кол сорулгазын айытканы мындыг: “Чоннун литературлуг дылын үндезинге ап, аас чугааны сайзырадыры болгаш долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп өөренирин хевирлээри”.

«Чугаа сайзырылдылгазы» деп өөредилге угланыышкынынга хамаарыштыр ӨФКС-та мындыг кол бодал кирген: «ШНЧУАЧ-ге өөредилге программаларынын күүселдезин күрүне дылынга (орус) чорудар... Программа, орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарынын дылдарынга күүсеттинип болур...» [2, пункт 1.9.].

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартызында айытканы-биле чугаа сайзырадырынын кол сорулгазын боттандырар ажылдар:

✓ чугааны харылзажырынын болгаш ниити культураның чепсээ кылдыр ажыглаары (бодунуң үе-чергези болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, бодлдарын шын, тода илередиринге бергедевейн, өскелер-биле билдингир кылдыр чугаалажып билирин уругларга хевирлээри);

✓ хөй ажыглалдың сөс курлавырын байыдары (уругда бар сөс курлавырынга даянып, кижизидикчи башкының болгаш ада-иениң идепкейлиг киржилгези-биле сөс курлавырын байыдары);

✓ харылзаалыг чугааны, грамматика талазы-биле шын тургустунган диалог, монолог чугааны сайзырадыры (кижиниң харылзаалыг чугаазы диалог, монологтардан тургустунуп турар. Ук чугааларнын чедимчелиг болурунга сөс курлавырын байыдар, сөстөрни, сөстөр каттыжыышкынын шын тургузуп билир болур, домактарнын утказын долу дамчыдарын өөредери херек);

✓ бот-хуузунда чугааланырынын аянын байыдары (уругларны бодунуң хуузунда кыска чечен чугааларны чогаадып өөрениринге, шүлүк

чогаадырынга киржиринге, тоолга немей чаа, солун үзүндүлөр чогаадырынга таарымчалыг байдалдар тургузуп бээри);

✓ «номнар делегейи-биле» таныжылга, номнарга хамаарылга, уруглар аас чогаалын номчууру, уруглар чогаалдары-биле таныжып тура, оларның аңгы-аңгы жанрларын ылгап билирин өөредири (өг-бүлүлөрдө ном номчууру чугула эвес апарганы чидиг айтырыгны тургузуп турар, бажыңга номчулганы чаңчыл болдуары – уругларга ном номчууру чугула дээрзин билиндирери);

✓ сөстөрни, сөстөрнүн үннерин шын адаарын, домактарны шын тургузуп өөрениринге уругларны белеткээри (сөстө ударенилерни чугаа үезинде шын адаары, ажык эвес үннерни тодаргай адап, анныг номчулганы, шүлүктөрни чараш номчуурунун техниказын чедип алыры).

Чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандырап ажылдарның (задачи) угланышкыннарын тургузуп алган соонда, кандыг сөзүглелдерни шилип алыры, сөзүглелдернүн утка-шынары кандыг боорун кижизидикчи башкылар боттары шиитпирлеп ажылдап кылыры билдингир. Ажыл-чорудулганың аргаларын, методтарын ажылдаары, амыдыралга боттандыраары кол сорулганы чедип алырының байдаларын тургузары башкыдан хамааржыр. Кол арга, методтарны катаптап аары артык эвес боор.

II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары

Уругларның назы-харынга дүүштүр чугаазының сайзыралының деңгели аңгы-аңгы болур. Чижээ: 3-4 харлыг уругларның чугаазы тодаргай эвес, а чамдыктарының чиге, тода бооп болур. Бо байдал уругну бажыңга канчаар өөредип, харылзажып турарындан хамааржыр. Бо назынында уруглар өңнерни тодаргай эвес адап, домактарны тургузуп алыры берге, шулурткайнып чугааланыр боор. Тодаргай эвес адаарының бир чылдагааны уругнун улуг улустан ук сөстөрни дыңнап турарында бооп болур. Чамдык ада-ие уругларынга эмин эттир ынак болганындан олар-биле чүгле эргеледиг, чассыдыг анынга чугаалажыр, ук байдал мындыг түңнелге эккээр.

Уругларның чугаазын сайзырадыр аргалар болгаш методтар хөй, башкы болгаш ада-ие кайызы таарымчалыын шилип ажыглаар, херек апарганда кезик-чамдыктап шенеп ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап башкылар арга, мергежилгелерни тывынгыр ажыглап ажылдаар дээрзи билдингир.

Сөс-биле илередир методтар:

- ✓ чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары;
- ✓ доктааткаш, чугаалаары;
- ✓ эдерти чугаалаары;
- ✓ түңнел чугаага киржири;
- ✓ даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары дээш о.ө.

Ажылды боттандырап методтар:

- ✓ дидактиктиг оюннар;
- ✓ дидактиктиг мергежилгелер;
- ✓ шиижиткен оюннар;
- ✓ сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар;

- ✓ сөстөр ойнун ажыглап ойнаар оюннар дээш о.ө.
- Аас чугааның сайзыралын чедип алыр аргалар:
- ✓ уруглар биле улугларның аразында чөптүг харылзажыры;
- ✓ ниитилелде доктааттыгган чурум нзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры;
- ✓ төрөөн дылынга харылзажыры;
- ✓ чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары;
- ✓ уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл чорудулгазын чорудары;
- ✓ ыры-шоор, хөгжүм-херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры;
- ✓ кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.

Уругларга долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп, хөй чугаалажыр арганы тургузуп бээри уругларның аас чугаазының сайзырадырының дээштиг аргазы. Эрте назынындан улгаткыже чедир шын харылзажып билиринге өөредип каары дээрге ниитилелге кижиниң бүгү назынында бодун алдынып билирин хевирлеп каары, бот-хуунуң ажыл-агыйын, алдар-адын чедишкинниг тудуп шыдаарының магадылалын тургузуп бээр.

Кижилер-биле харылзаа тудары дээрге:

- ✓ кижилер аразынга бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы;
- ✓ медээ солчулгазының аргазы (медээни, ажыл-чорудулганы, ажылдың түңнелдерин, арга-дуржулганы солчур арга);
- ✓ ниитилелдин дүрүмнерин шингээди алганының аргаларын болгаш байдалдарын дамчыдар арга;
- ✓ улус аразынга удур-дедир медээ солчуп, ук медээге хамаарыштыр бодунуң туружун тудар арга;
- ✓ сагыш човаашкын азы хүндүткелдин нзузу-биле кижилерниң бот боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы.

Бичии назынның уругларын эш-өөрү, өске кижилер-биле харылзаа тудуп өөредири өөредилге, кижизидилге ажылында нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чугаа чаш уругнуң бодунуң төрүмелинден аажы-чаңы болбас болганда, ооң кандыг байдалга өзүп оарын хайгаараар, херек апарганда, эдип-чазаар. «Кижини хүн бүрүде янзы-бүрү таныыр болгаш танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежи, билбес чүвезин айтырып, айтып берип, чамдыктарынга арга-сүмө кадып азы олардан сүмө ап, байырлажып, четтиргенини илередип, чалап, уткуп дээш оон-даа өске амыдыралчы харылзааларны олар-биле тудуп чоруур. Кижилер-биле чугаалажып тура, оларның кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу азы бичези, хүндүлээчели, ниитизи-биле, кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүң, ажыл-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынар илереп кээр» [9, ар 204]. Кижиниң чугаазының сайзыралы ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга ажыглаттынып чоруурун чугулага алыр.

Улуг улустун чугаазы уругларның аас чугаазының сайзыралынга салдары улуг, ынчангаш кижизидикчи башкылар болгаш ада-ие аразынга сырый харылзааны тудары чугула.

Башкының үлегер-чижээ кол болганда, ооң чугаазы чарт, тода, билдингир, баштак аянный, омур-хевирлиг, дылдың лексика, фонетика, грамматика талазы-биле шын нормаларынга дүгжүп турар боору билдингир. Башкының чугаазынга хамаарыштыр кол-ла негелде уругларның харназыныга дүүштүр чугааны чедингир, чөптүг (эммин эрттир эртем дылын ажыглавайн), бөдүүн, болдурары болур.

Уругларның аас чугаазын байлакшыдарынга, сагыш-сеткил культуразын бедидеринге, иштики делегейин байыдарынга чечен чогаалдың, ыры-хөгжүмнүн, театр уран чүүлүнүн хевирлери кончуг улуг салдарлыг. Ылаңгыя чечен чогаал уругларга төрөөн дылының байлаан, чаражын, онзагайын таныштырар, байлакшыдар.

Көргүзүлүг методтар:

- ✓ херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары);
- ✓ кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).

II.5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга

1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажыл-чорудулгазы болгаш ужур-утказы.

Башкы, ада-ие, эш-өөр болгаш өске-даа улус-биле аразында хостуг чугаа кылыры уругларга өөредиглиг салдарлыг.

Бичии бөлүктүн уругларынга ужур-утказы:

- ✓ херек кырында көргүзүп, ойнап, өттүнүп тура хостуг чугаалажырын сайзырадыр;
- ✓ янзы-бүрү хевирниң даалгаларын күүсеттирип тура, улуг улус болгаш эш-өөрү-биле хостуг чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ уругнун чугаалажырынга сонuurгалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр;
- ✓ үе-чергези-биле көргөн, билир медээлериниң дугайында чугаалажыр сонuurгалын деткиир;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжып ап, аңаа хамаарылгазын илередиринге таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр.

Ортумак бөлүктүн уругларынга:

- ✓ болган таварылгага, көргөн, дыңнаан медээге хамаарыштыр бодалдарын илередип, улуг улус-биле чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ ниити оюннарга киржип, үе-чергези-биле аразында сүмележип, бөлүглежип ойнаар арганы тургузар;
- ✓ сонuurгак болурун сайзырадыр;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжарынга таарымчалыг чугааны

тургузар байдалды бээр;

- ✓ бодунуң туружун илередип, үе-чергези-биле аңгы-аңгы темалыг чугаага киржиپ болур арга-биле таныштырар.

Улуг бөлүк уругларынга:

- ✓ чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп уламчылаар;
- ✓ уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар;
- ✓ эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелдин деткиир;
- ✓ маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шинээн хевирлээр.

Школа баар белеткел бөлүүнүң уругларынга:

- ✓ эш-өөрүңге сонуургалын деткижеринге байдал тургузар;
- ✓ оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп демнежип өөрениринге идиг бээр;
- ✓ сөстүн утказын шингээдип алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткиир;
- ✓ чугааның ужур-утказын билип алырын сайзырадыр;
- ✓ уругларны «үн», «сөс», «домак» деп терминнер-биле таныштырар.

2. Аас чугаага сөстөрнүң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.

Бичии бөлүктүң уругларынга:

- ✓ долгандыр болуп турар болуушкуннарга, чүвөлөргө хамаарышкан чугааны уругнуң билип алырын сайзырадыр, идепкейлиг сөс курлавырын байыдар;
- ✓ башкының дилээ-биле чүвөлөрни тып, өңүн, хемчээлин тодарадырын сайзырадыр;
- ✓ ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адап, чараш, өткүт чугаалап өөренирин чедип алыр;
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаарынга, шын тынып, дыңнап билиринге чаңчыктырар;
- ✓ чугаа үезинде үнүнүң бедик, чавыс болурун таарыштырып алырын өөрөдир;
- ✓ бөдүүн болгаш элээн нарын айтырыгларга харыы тып өөрениринге чаңчыктырар;
- ✓ бодунуң эки туразы-биле азы башкының дилээ-биле чурукту, чаа ойнааракты таныштырарын, бодунуң кылып турар ажыл-чорудулга дугайында чугаалаарын деткири;
- ✓ оюннар, көргүзүглер, инсценировкалар үезинде нарын эвес чугааны катаптаарын улуг эвес хемчээлдиг чечен чугааларны дыңнап өөренирин хевирлээр.

Ортумак назынның уругларынга:

- ✓ чуруктарда чүвелерниң аттарын, шынарын, бүдүжүн ниити ат-биле илередип турар сөстөрни, удурланышкак утказын илереткен сөстөрни (антонимнерни) тыварынга, чурукка, чугаага даянып таныштырар;
- ✓ сөстөр адаарынга киржилгелиг органнарны билип алырынга байдал таарымчалыг байдал тургузар;
- ✓ үннү дыңнап өөренирин өөредир (ниити адап турарындан тодарадыр үннү дыңнап билири);
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаар, ажык болгаш ажык эвес үннерни тода, өткүт, шын адап чаңчыктырар;
- ✓ сөстүң кезектеринге ударениени шын салырын, сөзүглелге логиктиг шын ударениени, үн доктаашкынын кылырын, херек өйде бедик азы чавыс адап өөренирин сайзырадыр;
- ✓ сөстөрни чугааның аянынга өскертирин (санга, арынга, падежке) билип алырын өөредир;
- ✓ боду сөстөрни шын тургузуп өөренип ап турарын деткиир;
- ✓ чүвелерниң болгаш болуушкуннарның аразында харылзааны илередип, бөдүүн домактар тургузуп өөренирин сайзырадыр.

Улуг бөлүктүң уругларынга:

- ✓ сөстүң утказынче кичээнгей салырын, аас чугаазын синоним, антоним, хөй уткалыг сөстөр-биле байыдарын, чугаазынга деңнелгелерни, диригжидилгелерни;
- ✓ эпитеттерни идепкейлиг ажыглаарын өөредир;
- ✓ интонация дузазы-биле домактың төнчүзүн шын, аянын чугаалаарын деткип, өөредир;
- ✓ үннер адаарынга чугаа органнарының сула шимчээшкиннерин кылып, шын адап, өөренирин чаңчыктырар;
- ✓ үннерни шын адаарын сөстөр оюнунга ажыглап, дүрген чугаа чугаалаарынга, шүлүктөр доктаадып өөрениринге катаптап өөредир;
- ✓ үннерни тода адаарынга, темпизин, бедик, чавызының өй-чижээн, үн доктаашкынын таарыштырып билиринге өөредир;
- ✓ нарын сөстөрни өөрениринге деткимче көргүзөр;
- ✓ кылыг сөстөриниң, чүве аттарының, демдек аттарының тургустунуп турарын, чугаага ажыглаарын өөредир;
- ✓ аңгы-аңгы хевирниң домактарны боду тургузуп өөренирин чедип алынын деткиир;
- ✓ улуг кижиниң айтып бергени-биле азы бот идепкейи-биле чугаа чорударын деткиир;
- ✓ тоолдуң, чуруктуң утказын, бодунуң арга-дуржулгазынга даянган хайгааралды дамчыдып өөренирин деткири, сайзырадыр.

Школа баар белеткел бөлүүнүң уруглары:

- ✓ ажыл-агыйжы, бойдус болгаш ниитилел амыдыралынга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдарын уламчылаар;
- ✓ сөстүң утказынга соонургалын деткиир;
- ✓ аас чугаазының утказын, сорулгазын илередиринге чугаа кезектерин

ажыглап төрөөн дылда үннерниң шын адалгазын чедип алыр;

- ✓ чугааның техниказын, сөстөрни, сөстөр каттыжыышкыннарын шингээди алырынга эки дикциялыг болурун чедир ажылдаарын деткиир;

- ✓ «Ө», «Ү», «Ң» кирген сөстөрниң шын адалгазын чедип алыр;

- ✓ эки дикцияны шүлүк, дүрген чугаа чугаалап тургаш чедип алырын сайзырадыр;

- ✓ мергежил сөстөриниң тыптып келгенин сонугап турарын деткиир (чылгы+чы, чурук+чу);

- ✓ бөдүүн домактарны тургузарын деткип, нарын домактар тургузуп өөрениринге, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге дуза көргүзөр;

- ✓ кижизидикчи башкы, эш-өөрү, танывазы улуг, биче кижилер-биле диалог тургузуп, эвилең-ээлдек, чөптүг чугаалажырын улам сайзырадыр;

- ✓ литературлуг сөзүглелдерни тода, билдингир эдерти чугаалаарын, сюжеттиг оюннарга шиижидип ойнаарын сайзырадыр;

- ✓ чуруктуң утказынга дүүштүр чугаалаарын, ниити чуруктарга таарыштыр чечен чугаа тургузуп өөренирин улам сайзырадып, чедип алыр;

- ✓ чечен чугааның планын чугааның ужур-утказын өскертпейн дамчыдып чугаалаар араг-дуржулгазын сайзырадыр, быжыглаар;

- ✓ бодунуң ниити хайгааралынга үндезилээн чечен чугааны тургузуп өөренирин сайзырадыр;

- ✓ бердинген темага кыска тоолдарны чогаадып өөренирин сайзырадыр, деткиир.

3. Чечен чогаал шингээттирери

Бичии бөлүктүң уругларына:

- ✓ программада сүмелээн чечен чугааларны катап-катап номчуп бээр;

- ✓ уран номчулганы ойнаарактар, чуруктар, кукла театрының киржикчилерин оюн тоглаазы болгаш өске-даа көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, дыңнап өөредири база кандыг-даа көргүзүг материалдары чокка номчуп бээр;

- ✓ улуг эвес шүлүк чогаалдарын оюннар дузазы-биле номчуп таныштырар;

- ✓ сюжеттиг чуруктардан таныыры чүвелерни тып, адаарын деткиир, башкының дилээ-биле бөдүүн айтырыгларга харыы бээрин чедип алыры: “Бо кымыл?”, “Чүнү кылып тур?”;

- ✓ номну боду ажып, сонугап турар уругларны кичээнгейге ап, деткиир;

- ✓ уругларга сөстү төндүр адаар арганы бээр, башкы номчулга кылырга,

таныыры сөстери таваржы бээрге, кады адап олулар байдалды тургузуп бээр;

- ✓ уругларның ынак, таныыры чечен чугааларын катап номчуп бээр;

- ✓ чаа тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрни, дыңнап ора, чогаалда болуушкуннуң хөгжүлдезиниң сайзыралын билип олар, маадырлар-биле кады хөлзеп, дүймөп, сагыш аарып чоруурун кижизидер, Чогаалда маадырларның кылдыныгларын, ооң түңнелдери кандыг болурун тайылбырлап бээр;

✓ уруглар-биле өй-өйлөп чуруктарлыг номнарны көөрү, оларны тода, сонуурганчыг кылдыр уругларга чугаалап бээри, чугаалаан чүүлүнүн утказын уруглардан катап дыңнаар.

Ортумак назынның уруглары:

✓ уругларга тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү кичээнгейлиг дыңнаарын уламчылаар;

✓ дыңнаан тоолунга, чечен чугаазынга, маадырларынга хамаарыштыр билип алган чүүлүн уругларның шижээдиринге дузалаар;

✓ уругнун дилээ-биле тоолдан, чечен чугаадан, шүлүктен үзүндүнү номчуп бээр, дыңнаан чогаалынга бодунун хамаарылгазы илереп келгиче дуза кадар.

Улуг назынның уруглары:

✓ чечен чогаалга сонургалын оттурарын улаштыр сайзырадыр;

✓ тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү кичээнгейлиг болгаш сонургалдыг дыңнаарын өөредир;

✓ аңгы-аңгы тускай аргаларның, методтарның дузазы-биле номчулгага сонургалды улам ханыладып чаңчыктырар;

✓ уран чечен чогаалдарны сагыш-сеткилиниң хүлээп алышыкыны-биле хүлээп өөренирин хевирлээр;

✓ чогаал маадырының ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр бодунун хамаарылгазын илередип чугааларын идепкейжидер;

✓ чогаалда маадырларның чажыт аажы-чаңын илередиринге дуза кадар.

Школага белеткел бөлүүнүн уруглары:

✓ чечен чугаага сонургалын бедидерин улаштыр сайзырадыр;

✓ чогаалда чуруктарны көрүп, номчувааны эгени номчуп бээр дилээн деткири, номда чуруктарны болгаш каастап кылганын сонуургаанын деткир;

✓ чогаал маадырларынга хамаарыштыр эңерел сеткилди, кады өөрүп, кудараар байдалды кижизидер, таарышкан маадырының аажы-чаңын өтгүнүп өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;

✓ номчаан чогаалының каттырынчыг сюжеттерин ажыглап, баштак аажы-чаңга кижизидер;

✓ чугааны аянныг, тода күүседирин чедип алып, шүлүктү аянныг номчуур, шиижидип ойнаарын (шын сеткил-биле сагыш-хөлээшкинниг, тускай интонациялыг, арын-баштың, холдарның шимчээшкinnerин көргүзүп, чечен чогаалдың сөстөрүн ажыглап күүседир) өөредир;

✓ чогаал жанрының хевирлерин:тоол, чечен чугаа, шүлүктөрнү ылгап өөрениринге дуза кадар.

4. Үннү шын адап өөренириниң ажилдарын чорудары

Улуг бөлүк уругларынга:

✓ бичии уругларның ажил-чорудулгазынга дүүштүр шын чугаазын хевирлээр;

✓ сөстү адап турда, үн тургузуунда кандыг өскерилгелер барын сайгарып

чугаалажырынга уругларны белеткээр (тыва дылда өк-биле адаар сөстөр, узадыр адаттынар ажык үннер...);

✓ тыва дылда үннерни («ажык», «ажык эвес», «дүлей, ыыткыр», “өк-биле адаар”) адаарының онзагайын илередиринге ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап өөредир;

✓ ук үннерни бижикке илередириниң аргаларын уругларга (чижээ, ажык үннер кызыл өңнүг, ажык эвес үннер – көк өңнүг дээн хевирлиг) таныштырар;

✓ ажык болгаш ажык эвес үннерниң үжүктери-биле таныштырар.

Школа баар белеткел бөлүү:

✓ домак дугайында оюннар ажыглап таныштырар;

✓ домак тургузарынга аас-биле мергежилгелер кылдырар;

✓ слогтардан сөстөр тургузуп өөредир;

✓ нарын сөстөрни кезектерге чардырып өөредир;

✓ бөдүүн сөстөрдө үннерниң чыскаалын илередип тыварынга дуза көргүзөр.

Программаның күүселдезинге сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.

2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.

3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.

4. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.

5. Дамчай О.М. Уйнуk-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.

6. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.

7. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. - Кызыл, 2010.

8. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.

9. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.

10. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шююн очулдурган). - Кызыл, 1992.

11. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.

12. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүккө төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.

13. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному- Кызыл, 2001.

14. Уруглар садынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. Тургузукчулары К.-К.К.Чооду, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986, 182 ар.

15. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.

16. Тыва улустуң тывызыктары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.

17. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Тургузукчулары О.Ө.Сувакпит, Б.М.Монгуш, Ч.К.Кара-Күске. – Кызыл, 2001, 279 ар.

18. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010 ч.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредири, медреселдii-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүнү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредири. Тоолдарны *дыңнап билир*, *үлегер домактарның* утказын билип, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг- бүлөм!»	Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дуңмам» деп өг-бүлө кижигүннерин, бодунуң адын шын адап турар кылдыр өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлөнің кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунуң кол кезектерин таныштырар, Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!».	Сөс курлавыры: экии, амыр, хүн, мээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң адым...
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам. Сөс каттыжыышкыннары: авам эргим, ачам шыырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам.
		3-кү кичээл: “Мээң дуңмам, мээң угбам”.	Сөс курлавыры: дуңмам, угбам, мээң. Сөс каттыжыышкыннары: мээң дуңмам, мээң угбам, угбам чараш, дуңмам эргим.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти. Сөс каттыжыышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, дуңмамның ишти, бо буду, бо караа.
Октябрь «Мээң өг- бүлөм»	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларның хөй азы чаңгыс деп санын тып өөрөдири. Чурук дузазы-биле өг-бүлөнің кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырып өөрөдир.	1-ги кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам. Сөс каттыжыышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның буду, кырган-авам чараш.

	Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)	2-ги кичээл: «Мээң акым».	Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ. Сөс каттыжыышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ.
	Чурук дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары	3-кү кичээл: «Чаңгыс азы хөй».	Сөс курлавыры: бир (бирээ), чаңгыс, хөй, бажың, кижии... Сөс каттыжыышкыннары: хөй бажыңнар, чаңгыс кижии, хөй кижилер.
	Төрөөн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: Чурук-биле ажил «Мээң өг-бүлөм». Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дуңмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чаңгыс, хөй, бажың, кижии.
Ноябрь «Мээң башкым болгаш садигим»	Бөлүктө башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын, эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөредир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билиринге чаңчыктырар. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Мээң башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжыышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...
		2-ги кичээл: «Мээң харым».	Сөс курлавыры: мен, үш, хар, сээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң харым үш, сээң харың үш.
		3-кү кичээл: «Мээң эштерим».	Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, аттары, хары Сөс каттыжыышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар.
		4-кү кичээл: «Кылдыныглар медээлээри».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас. Сөс каттыжыышкыннары: сускап тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди.
Декабрь «Мээң	Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктарга	1-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «ийе», «чок»	Сөс курлавыры: ийе, чок.
		2-ги кичээл: Сөстөр-биле	Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан,

сaдигим»	дүүштүр сөс каттыжыышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыпта «ийе» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Чамдык мергежилдер аттары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Дидактиктиг оюннар Уругнуң чугаалажырынга сонуургалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр органы бээр Төрөөн дылынга харылзажыры	таныжылга «улуг», «бичии».	хлеб. Сөс каттыжыышкыннары: улуг бажың, бичии ойнаарак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш.
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанак» Шүлүк “Аптара” <i>Өгнүң дөрүн ээлээн</i> <i>Өндүр чарааш аптара.</i> <i>Угулзалап каастаан</i> <i>Улуг сава – аптара.</i>	Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сыртык, чоорган, паш, омааш, эжик. Сөс каттыжыышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сыртык, чаңгыс аптара, эжик аксы.
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?».	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу. Сөс каттыжыышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы.
Январь Тыва улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Авторлуг тоолдар.	Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларның кичээнгейин хаара тудуп, оларның чугаазынга чаа сөс курлавырын немээр. Тоолду дыңнап тура, дириг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларның аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары Чуруктар-биле ажилдаары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: А. Шоюн «Койгунак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрөөн. Сөс каттыжыышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп.
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс каттыжыышкыннары: кодан оглу, үңгүр казып, үңгүр казар, ажынмас боду ажынып
		3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва чемнерниң аттарын адап өөренир, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр.. Өг тыва чоннуң чурттаар	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс каттыжыышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт.
		2-ги кичээл: «Тыва чем».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът.

	оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннуң азырап чоруур малдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сөстөр оюнун ажыглап ойнаар оюннар Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) Төрээн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар».	Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген. Сөс каттыжыышкыннары: инек оожум, аът дүрген, хой чараш, өшкү мыйыстыг.
		4-кү кичээл: «Өг бистиң чоргааралывыс».	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге. Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш.
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Х. Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак Сөс каттыжыышкыннары: ынак шүлүүм, солун чогаал.
		2-ги кичээл: Е. Танова «Час», «Ховаганмай».	
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Уя белең», «Шагым»	
		4-кү кичээл: О. Делгер-оол «Долаана», «Бызаа».	
Апрель «Сонуургакпайлар»	Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чемгереринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чемнер кылырын таныштырар. Уругларны башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хептереринге,	1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, оът-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
		2-ги кичээл: «Куштар – бистиң өңнүктеривис».	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көге-буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс каттыжыышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок

	удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: «Көгүдүглер».	«Бөөп-бөөп, бөпүйлең», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижиге», «Бирээ, ийи, караан шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».
		4-кү кичээл: «Үлегер домактар».	Куш уялыг, Кижиге чурттуг. <i>Эртем чокта, Эртен база дүн</i>
Май «Сонуургакпайлар»	Улустун аас чогаалынын биче хевирлерин ажыглавышаан, уругнун аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры Ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары	1-ги кичээл: «Өпей ырлар».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредири.
		2-ги кичээл: «Кавай».	Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс каттыжышкыннары: кавайга удуур, өпейаны чайгаар, чымчак кавай
		3-кү кичээл: «Тывызыктар».	Дөрт булуң Дөнгүр эвес. (Аптара) Ашак кадай чогушту, Аал ишти тотту. (Согааш, бала) Даалык-даалык чоруктуг Талдар картгы чемиштиг. (койгун)
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Бүдүн чыл тургузунда уругларнын өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдөрүм ажыл-ижи»

Сорулгазы: уругларнын чоок кижилериниң ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билир, улуг-бичии кижилер аразында хүндүткел

ёузузун сагып билиринге даянып, тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрүни шын адап, утказын билип, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрүниң уткаларын билип турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрүни ажыглап, сактып ап, шын адап турарын чедип алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустуң аас чогаалынын дузазы-биле чоннуң сагылгаларын сайзыралынын аайы-биле шиңээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, чаштар сады!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларның чугаазын өг- бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр- биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Экии, чаштар сады!».	Сөс курлавыры: экии, байырлыг, амыр, хүн. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөрөдилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар.
		2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...). Е. Танова «Бичии чолаачы». Э. Кечил-оол «Чолаачы мен».	Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук. Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар.
		3-кү кичээл: «Кырган- авам, кырган-ачам - малчыннар».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг. Сөс каттыжышкыннары: малды кадарар, өгте чурттаар, мал тудар.
		4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс».	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыңнаар, ажаакчы. Сөс каттыжышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы.
Октябрь «Алдын күс»	Чоок төрелдерин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байыдар. Уругларның	1-ги кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы».	Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар. Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады...

	чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары Төрээн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы».	Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажилчын, хойжу, хеп даараар машина. Сөс каттыжыышкыннар: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажилчын.
		3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чеңгем –(чаавам) садыгжы».	Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажил «Мээң төрелдерим ажил-ижи». Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук, кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажилчын, хойжу, хеп даараар машина, тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады..., акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Бичии уругну улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп өөредир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өңнүң ылгалын билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түңүн билиринге чаңчыктырар. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Эдерти чугаалаары Ниитилелде доктааттырган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып	1-ги кичээл: «Четтирдим” – деп хуулгаазын сөс».	Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр. Сөс каттыжыышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен.
		2-ги кичээл: «Силер – деп чараш сөс».	Сөс курлавыры: силер, улуг, кижиги, хүндүлээр, сагыыр. Сөс каттыжыышкыннары: улуг улус, бичии кижиги, хүндүлээчел чорук.
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара).	Сөс курлавыры: кара, ак, өң, тон, хана, пөс, өңнээр, будуур. Сөс каттыжыышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар

	харылзажыры Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) Төрөөн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй.	Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, диис. Сөс каттыжышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс диис.
Декабрь «Солун үе»	Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунун аргаларының дугайында билиндирер. Уругларның идепкейлиг чугаазын сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кыжын куштар». Э. Кечил-оол «Ужуп кел», «Бора-хөкпеш». Е. Танова «Бора-хөкпеш». М. Күжүгет, «Бора-хөкпеш». О. Сувакпит «Куштар хөөнү».	Сөс курлавыры: тараа, хүннээрек, дөгеленир, уя, ыраажы, өңнүктер, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүг. Сөс каттыжышкыннары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрекке дөгеленир, хөглүг чаштар, куш ырл аар, чараш үн, күжүр тодуг.
		2-ги кичээл: «Дириг амытаннар». О. Делгер-оол «Диинчигеш». Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Диинчигеш». Чурук-биле ажил.	Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диин. Сөс каттыжышкыннары: сыргаларлыг кулактарлыг, диинчигеш чараш, чыргап хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаңнадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чан, дидим дүрген, диинчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги.
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар». О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктер. Э.Кечил-оол «Анайларым - ийиспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аът».	Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер.
		4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган.

			Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
Январь «Тыва улустуң аас чогаалының кол хевири – тоолдар»	Улустуң аас чогаалының кол хевири тоолдарны катаптап, оларның дузазы-биле чоннуң сагып чоруур ужурлары-биле таныштырып, ээлдек-эвилең чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустуң тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары Эдерти чугаалаары Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Тыва улустуң тоолу «Ийи күске».	Сөзүглел-биле ажыл.
		2-ги кичээл: Орус улустуң тоолу «Борбак далган»	Очулга. Сөзүглел-биле ажыл.
		3-кү кичээл: Тыва улустуң тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай».	Сөзүглел-биле ажыл.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чурук-биле ажыл Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшк Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		2-ги кичээл: «Тыва чем». О. Делгер-оол «Тыва чемнер».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ

	Төрөөн дылынга харылзажыры		оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук.
		4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннуң чурттаар оран-савазы». Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын. Сөс каттыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача.
Март «Тываның уруглар чогаалчылар ы»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Доктааткаш, чугаалаары Түңнел чугаага киржири Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу».	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херээжен, ынак, кайгап ханмас. Сөс каттыжышкыннары: уруглар чогаалчызы, херээжен чогаалчы, уран-шевер одурут, ынак шүлүүм.
		2-ги кичээл: Е.Танова «Шалын», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш».	
		3-кү кичээл: О. Сувакпит «Шивижигеш» ыры.	
		4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейниң үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа».	
Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери	Тывызык, үлегер домак таварышытыр уругларны хайгаараачал, эскериичел болурунга чаңчыктырар. Улустуң аас чогаалы бичии уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Доктааткаш, чугаалаары Эдерти чугаалаары Ыры-шоор, хөгжүм херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат)	1-и кичээл: «Үлегер домактар».	Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – мөңгүн.</i>
		2-ги кичээл: «Тывызыктар».	Шуглак чок удуур, Суг чок чуннур. (Моортай) <i>Тывызыым – дытта,</i> <i>Тоолум – дошта (Диш, балык)</i>
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
		4-кү кичээл: «Көгүдүглер».	«Бөөп-бөөп, бөпүйлең», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижиге», «Бирээ, ийи, карааң шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».

	Төрөөн дылынга харылзажыры		
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билирн тодарадыр. Кавайны чүден кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыттыарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичиизинден угаан-сарыылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстер, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжышкыннары: дыыжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай».	Уругларның бот-боттарының аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпей ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл: «Чүнү кылып билир мен».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижиир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкуур, мегечинээр, каастаар, мегелээр, каттырар, шошкуур. Сөс каттыжышкыннары: арыг-силиг чемненир, үе-шагында удуур, ыткыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижиир, шагында ойнаар.
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: уругнуң бодунуң чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Бодунуң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңының адресин ыяк билир кылдыр өөредири. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузанын билип алырын чугаалап бээр, унезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажил-чорудулга дузасы-биле билиндирери. Уругларны бичиизинден тура ажил-ишчи, эрес-кежээ, куш-ажылды унелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажилдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң чурттап турар черим»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыгга шын тода харыылап, чунуң дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дурумнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын өөредери. Өске черге чааскаан арткан таварылгада шагдаа ажилдакчыларын кыйгырарын билиндирер. Кылып чорудар ажилдар: -Дидактиктиг оюннар -Төрээн (тыва) дылынга харылзажыры -Чуруктар-биле ажил -Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары	1-ги кичээл: «Экии, эш- өөрум!». Таныжып аалы! Оюн «Адын Кымыл?»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглуг, чайын, сууржуң. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглуг хун, кызыл хун, эки өөренир
		2-ги кичээл: «Мээң өг-булем- мээн чоргааралым» (катаптаашкын). Ч. Кара-Куске «Ава», «Ача», «Дуңмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача». Шын адалга.	Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-буле. Сөс каттыжышкыннары: бичии дуңмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-булем, кезээ акым.
		3-ку кичээл: «Баштайгы ынак башкым».	Сөс курлавыры: башкы, хундулуг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг. Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хундулуг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир уе.
		4-ку кичээл: Саннар 1-5.	Сөс курлавыры: бирээ (чаңгыс), ийи, уш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижи, Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген,
			Увай-Шээжең, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш. Сөс каттыжышкыннары: чаңгыс кижиге, уш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук дургаар.

Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»	Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөредири. Шулукутун дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базып, бешке дээр санап орташ, кудумчуларын санаар. Кылып чорудар ажилдар: -Чуруктар-биле ажил чорудары -Дидактиктиг оюннар -Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Найысылал - Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакпит «Эргим Кызыл»	Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, тук, музей, театр, хурээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хундуккелдиг, ажык-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө. Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер.
		2-ги кичээл: «Кызыл хоорай-Тывам тову»	Сөс курлавыры: кудумчу, ажил, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин. Сөс каттыжышкыннары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу.
		3-ку кичээл: «Светофор» Өңнер (ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан).	Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан. Сөс каттыжышкыннары: ак хөвөң, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл тук, кызыл сумка, сарыг буру, сарыг ук, көк хөйлең, көк ручка, ногаан буру.
		4-ку кичээл: «Кызыл хоорайымнын тоогузу»	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терең, агым, Енисей, Дөгээ. Сөс каттыжышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, кадыр даг.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Тываның мал-маганының дугайында уругларның билиин тодарадыр, черлик болгаш азырал амытаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр	1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар». М. Кужугет «Эник» шулук. Т. Кызыл-оол «Бодаган».	Сөс курлавыры: инек - бызаа, аът – кулун, хой – хураган, өшкн – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, теве – бодаган, адыг, койгун, бөрү, дилги, диин.

өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар. Шаандан тура өгбелеривис өггө чурттап чораан, оларның хундукелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичиизинден ажил-ишчи, эрес-кежээ, куш-ажылды унелеп билиринге, анаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хун чок дег деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдар: -Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажил -Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер) -Дидактиктиг мергежилгелер -Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны хайгаарап көөрү) - Төрээн дылынга харылзажыры	В. Бианки «Адыг оолдары» чечен чугаа. М. Өлчей-оол «Анайларым» Кызыл дептер-биле таныжылга. Теманы өөредип тура, удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер)	Сөс каттыжышкыннары: суттуг инек, чортар аът, мыйыстыг өшкү, мөгеннерлиг теке, дуктук сарлык, аштаан адыг, хурең адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг дииң, улуг аң, бичии аң, азырал амытаннар, черлик амытаннар.
	2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннун чоргааралы». Оюн-коргузуг «Огнун аалчылары» В.Серен-оол «Өгже чалалга». С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».	Сөс курлавыры: көшкун, дөр, суугу, улгуур, чнук, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжышкыннары: көшкун чуртталга, көжурер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сурер, тыва чем, ак чем, аъттыг кижиги.
	3-ку кичээл: «Алдын тарам унелээр мен». «Тараам турда, тодуг-ла мен» Е.Танова, А.Танов «Арбай-Хоор» Р. Ондар «Согааш.»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг-терге, согааш-бала, тараа дугу, тыва далган. Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, тарааны хоорар, ону тырттар, чиирге чаагай, дурген тодуучал, хундулуг чем.

		4-ку кичээл: «Аваларга йорээл» А.А Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: И.Салчак «Ава» С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш Саая «Две матери».	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, будуш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-суме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура соруктуг, ишти-хөңну, эргеледир. Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг уннуг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы уе, эриг баарлыг, арыг чуректиг, хунум ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.
Декабрь	Аас чогаалының биче хемчээлдиг	1-ги кичээл: «Тывызыктар» «Тывызыым дытта, тоолум дошта.»	Самдар эвес хирезинде,

Тыва улустун аас чогаалы	хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралының байдалын, кижилернин аажы-чаңын, узел-бодалын, эрткен төөгүзун кыска болгаш тода, чараш болгаш аянның кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: -Доктааткаш, чугаалаары -Эдерти чугаалаары -Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры -Төрээн дылынга харылзажыры		Чамашкызы көвей (Инек) Аргада ак баштыг ашак олур (Төжек) Буян талдың буду чнс «Тараа».
		2-ги кичээл: «Улегер домактар». «Киж болуру чажындан, аът болуру кулунундан»	1.Сеткилдин бичези херек, Саваның улуу херек. 2.Аалга кирген киж, аяк эрии ызырар. 3. Киж болуру чажындан, Аът болуру кулунундан.
		3-ку кичээл: «Өпей ырлар». Опей-опей, оой Ошку саарым оой.	Янзы-бнрн өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
		4-ку кичээл: «Дурген чугаа», «Узун тыныш». (Матпаадыр «Сылдычыгаш» сеткуул)	«Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала».

Январь «Чашкы уем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирип, оларның ажык-дузазын тайылбырлаар. Тыва чоннуң шагшаандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругнун мөзу-будужун, аажы-чаңын кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: -Кино, мультфильм, шии көрулдезиниң соонда чугаа сайзырадыры -Шиижиткен юннар -Сюжеттиг, ойнап кууседир оюннар -Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары».	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дурген, октаар, көруптер, кажык, тевек.
		2-ги кичээл: «Алдын кажыым»	Сөс курлавыры: аът, инек, хой, өшкү, дөрт, арга.
		3-ку кичээл: «Тыва улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).	Сөс каттыжышкыннары: дөрт тала, кажыктың азыы, хой дужер, оюн ойнаар, чараш оюн.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таварыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, ооң төөгүзун билир кылдыр өөредир. Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын	1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар».	Четкер дугайында, албыс дугацында, шулбус дугайында
		2-ги кичээл: «Тыва чем».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сут, өреме.
	билген турар, оларны амгы уеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир уениң		Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, суттуг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.

	төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажилдар:-Эдерти чугаалаары -Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры -Тоолчургу чугааларны дыңнап, оларны эдерти чугаалаары -Төрөөн дылынга харылзажыры	3-ку кичээл: Кым-даа, чуу-даа уттундурбаан. «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-ку кичээл: «Тыва хеп-сын» (кышкы, чайгы, часкы)	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, гей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Чогаалда чннг бижип турарын сайгарар. Кылып чорудар ажилдар: -Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары -Доктааткаш, чугаалаары -Туңнел чугаага киржири -Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары,эдерти чугаалаары -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: М. Өлчей-оол «Чуктенчип чорааш» - чечен чугаа.	Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, куш, адыгуузун, хөлге. Сөс каттыжышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чувелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, куш кирер, адыгуузун мал, багай хөлгем.
		2-ги кичээл: «Авыралдыг авам сенээ». 3. Намзырай «Ынак авай»	Сөс курлавыры: суузуннуг, чундуруптар, көруш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг Сөс каттыжышкыннары: аа судун, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым суузуну ынакшылдыг чымчак көруш.
		3-ку кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» шулук.	Сөс курлавыры: чиртиңейндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, ууже, уңгур, хек-даваннар, хажызында. Сөс каттыжышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хун, чылыг хун, доңган унуш-бойдус, кышты өттүр, чиик дешкилежир.
		4-ку кичээл: С. Таспай	Сөс курлавыры: чиңгистерлиг, ыяштарлыг,

		«Адыг оглу» - чечен чугаа	шыргай, айлаң-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-кат, сиген, сывыртаар. Сөс каттыжышкыннары: айлаң-кушкаштың ырызы, узун ыяштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сигеннер, ур сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы уеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң деннелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижиги Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдар: -Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры -Сюжеттиг, ойнап кууседир оюннар -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын.	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хуну» Ю.Гагариннин дугайында презентация	Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай. Сөс каттыжышкыннары: санап четпес, дидим чорук, дуву чок дээр, чинчилер дег.
		3-ку кичээл: Оюн «Дедир чугаа» антонимнерге катаптаашкын.	Дурген – оожум, ак – кара, чараш – чудек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чудек...
		4-ку кичээл: Оюн «Чарыш».	Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттунери.
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – куш-ажылдың болгаш тайбыңның хуну деп билиндирер. Май 9-туң хуну-Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хуну деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, боботтарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: -Эдерти чугаалаары -Уругларның бот-боттарының аразында чөптг харылзажыры -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – куш-ажылдың байырлалы»	Сөс курлавыры: май, куш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжышкыннары: куш-ажыл делгезезин, тайбың амыдырал.
		2-ги кичээл: Англи тоол «Уш хаванчыгаш» (Александр Шоюн очулдурган). Сценажыткан коргузуг.	Сөс курлавыры: хаванак, уш, алышкылар, тооваан, кузевээннер, даштар, боттарынга, терезинден, шагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймакка, казанак, тоглаар, чаштынар. Сөс каттыжышкыннары: быжыг бажың, хөөрөөнге чыып алган, улуг бажың идегелдиг бажың, улуг хаванак, шимээн чок, мелегей дуңмалары.

		3-ку кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг». Маадырлар бистин чанывыста.	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, экитурачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-ку кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хундулуг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүң уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-булези, ада-иези, дөргул-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шулуктерин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредири. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сулде-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның уjur-утказын медресе алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
------------------------------	--	-----------------	---------------

Сентябрь «Экии, эштер!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-булезин ончалап билир, башкыларын хундулээр, кудумчуга чорааш, орук дурумнеринче эки кичээнгейни салыр, чаштар бажыңындан тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажилдар: -Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) -- Кыдыындан хайгаараары (чувелерни,	1-ги кичээл: «Экии, шупту!».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглнг, чайын, сууржуң, чылыг, душкуурлуг. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглуг хун, кызыл хун, эки өөренир, эштеринге ынак.
		2-ги кичээл: «Орук шимчээшкинин дурумнери». Оюн «Светофорнун оннерин чыыр» О. Делгер-оол «Светофор» ар. 10. «Хензигбейлер». Чурук чуруур: «Бажыңымдан чаштар садынга чедир орук».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл,дурум, чычаан, оттуг-терге,теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айыылдыг оттуг-тергелер (машиналар).
		3-ку кичээл: «Найыралдыг өг-булем». Мээн ог-булемнин чанчылдары. Өг-буле дугайында чурук	Сөс курлавыры: авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-

	чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) -Уругну долгандыр турар хурээлелдин онзагайы-биле таныштырар -Дидактиктиг оюннар -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-10-га чедир санаарын катаптаар. Л.Х.Ооржак «Авам», «Ачам»	авам, өг-буле 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10. Сөс каттыжышкыннары: бичии дуңмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бнлем, кежээ акым.
		4-ку кичээл: «Ынак башкым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын. «Антонимнер»	Сөс курлавыры: башкы, хундулуг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичии, ак-кара, чудек -чараш. Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хундулуг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир уе.

Октябрь «Ынак чуртум-Торээн Тывам»	Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап тургаш, чурттап турар черинин агаар-бойдузунун дугайында билиндирер. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-буру чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шулукутун дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: -Тываның картазы-биле ажыл. -Нарын сөстөрни шын адаары. -Тыва республиканың кожууннары - Темага дуушкен янзы-буру чуруктар-биле ажыл. -Туңнел чугаага киржири. -Ниитилелде доктааттынган чурум ызугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры. -Дидактиктиг мергежилгелер.	1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чул?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» ар.32 – «Экии, хунум» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» (Алдын-Кушкаш №2 2014ч).	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сулде,төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвур, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгун-Тайга. Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва.
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем». «Ыдык туктар» (Россиянын, Тыванын туктары) (сулде демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».	Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап. Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг.
		3-кн кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери». Удурланышкак уткалыг сөстөр.	Сөс курлавыры: Арат шөлу, музей, театр, фонтан, хурээ, артистер, ыраажылар, башкы. Сөс каттыжышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлуг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.
		4-кн кичээл: «Мээң	Сөс курлавыры: билдингир, хундуткелдиг,

		хоорайымның тураскаалдары»	ужур-дуза,медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ мөңгө. Сөс каттыжыышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хундулуг тураскаалдар.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьның 1-ниң хуну Тыва дыл хуну кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистиң чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аштанып чемненип чораан деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: -Темага дуушкен янзы-буру чуруктар-биле ажыл. -Туңнел чугаага киржири. -Ниитилелде доктааттынган чурум ьзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры. -Дидактиктиг мергежилгелер. -Доктааткаш, чугаалаары. -----Төрээн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Тывызыксыг тыва дылым». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Катаптаашкын «Синонимнер».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хнндулээр, чараш, көруштуг аянный, амданныг-чаагай. Сөс каттыжыышкыннары: хундукелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннун оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».	Сөс курлавыры: көшкун, дөр, суугу, улгуур, чуък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжыышкыннары: көшкун чуртталга, көжурер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сурер, тыва чем, ак чем, аъттыг кижиги.
		3-ку кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа». «Сыпта тараа» орус ул. Толу В. Сухомлинский «Сыпта тараа».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш бала, тараа дугу, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем,чаагай торт, чигирзиг аыш-чем аймаа,тарааны челбиир, отка хоорар, шоңнаар (соктаар), дээрбеге тыртар.

		4-ку кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оъттар, бөрн-оъду, ыштыг,
			шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер. Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дуннер, чартык ай, унелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужаларлыг хем.
Декабрь «Хөглүг уе»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктылары. Тоолдарда бооп турар уени тодарадып билиринге өөредир. Кыжын куштарга, аң-меңнерге дузалажыры бистин херээвис деп билиндирери. Кылып чорудар ажилдар: -Кызыл дептер-биле ажил чорудулга ---- Дидактиктиг мергежилгелер. -Доктааткаш, чугаалаары. -Төрөөн дылынга харылзажыры. -Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонургап дыңнаары, эдерти чугаалаары.	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» (Э.Кечил-оол «Экии, хунум» «Аалчы час» ар. 19, «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Сарыг буру» ар. 12, «Кыш келген» ар.14.	Сөс курлавыры: кус, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хун, шагаа. Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дужер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр не, эштир не, тергиин чараш, чылыг хун.
		2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Чаңгыс ой аъттыг уш алышкы».	Сөс курлавыры: тоол, өпей ыры, тоолчургу чугаа, днрген чугаа, көгндүг, шаанда, уе,маадырлар. Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, унелиг тоолчургу чугаа,кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг киж

		3-ку кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» (О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Бактавас мен» ар. 16, «Бызаа» ар.16, «Кулун» ар. 17, «Сыын» ар. 21, Э. Кечил-оол «Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с телёнком» портрет).	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хнрең адыг, дииң чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, теве бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжыышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.
		4-ку кичээл: «Куштар – кыжын»	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак,

		Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көгө-куштар» Кызыл дептер-биле ажыл.	чем, кээргенчиг, хулээлге. Сөс каттыжыышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хулээгезин кннседир, арга-эзим ыраажылары.
Январь «Чашкы уем»	Тыва улустуң оюннарын амгы салгалга чедирер, чер-чуртувустуң казымалбайлаа-биле таныштырар, оларның ажыкдузанын тайылбырлаар. Улустуң аас чогаалында тывызыктарны, нлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, усшеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: -Дидактиктиг мергежилгелер. -Төрээн дылынга харылзажыры -Херек кырында хайгаараары	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары». «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеңнежир», «Чинчи чажыраары». «Тевек»	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дурген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс каттыжыышкыннары: оожум ойнаар, хундулежип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, улежип алыр, эжин хундулээр.
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус-шеверлери» (даш чонукчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш).	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, унелиг, өртектиг. Сөс каттыжыышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, унелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дугу, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент.

	(харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары). -Кыдыындан хайгаараары (чнвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). -Уругну долгандыр турар хурээлелдин онзагайы-биле таныштырар.	3-ку кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, улегер домак»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжыышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур.
Февраль «Шагаа – ыдыктыг байырлалыбыс»	Тыва хептернин хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнернин аттарын билген турар, оларны амгы уеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир уениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннуң оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажилдар:	1-ги кичээл: «Тыва хеп-сын» Тыва борттер. Тыва идиктер.	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» Тываларнын ак чемнери: сут, хойтпак, курут... О. Делгер-оол«Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сут, өреме.

	-Янзы-буру чуруктар-биле ажил. -Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары. - Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). -Дидактиктиг оюннар. -Төрөөн дылынга харылзажыры.		Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, суттуг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-ку кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кнучикээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк Сөс каттыжыышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктен буткен, тыва оюн

Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдар: -Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары. -Төрөөн дылынга харылзажыры. -Кыдыындан хайгаараары (чнвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). -Дидактиктиг оюннар. -Чечен чогаалды, шулукту дыңнааш, эдерти чугаалаары.	1-ги кичээл: «Чооду Кара-Куске» «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа.	Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзнн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хуннер, быштак. Сөс каттыжыышкыннары: дыштаныр хуннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, днштеки уйгузун, шимээн унген.
		2-ги кичээл: «Аваларга могойиг!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С. Ш. Саая «Две матери» портрет А. А.Даржай «Ава».	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, будуш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-суме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнн, эргеледир. Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг уннуг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы уе, эриг баарлыг, арыг чуректиг, хнннм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.
		3-ку кичээл: О.Сувакпит «Хаважыгаш».	Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараңнаан, кулузун, нтекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжыышкыннары: карактары алараңнаан, карыш четпес, узун дуртуг,
			кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстуруп каан, халбактанып халыыр.

		4-ку кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	Сөс курлавыры: хилиң, эргиир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгээрттинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас. Сөс каттыжышкыннары: чайын, кыжын уштунмас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деңнежиксээр, делгем Сибирь; көргөн мен; хуннуң херелдери; далай-биле маргышкан.
Апрель «Төөгуну утпаалыңар »	Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. “Тараа чокта хлеб чок” деп өөредери. Кижиниң тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажилдар: -Янзы-буру чуруктар-биле ажил. -Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). - Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). -Дидактиктиг оюннар. -Төрээн дылынга харылзажыры. -Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.	1-и кичээл: «Кижиниң мага-бодунуң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, диш, диштер. Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чустери,
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хуну».	Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг. Сөс каттыжышкыны: октаргайже унуушкун, чивеңнешкен сылдыстар.
		3-ку кичээл: «Тыва спортсменнер»	Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хундулуг, хундулээчел Сөс каттыжышкыннары:
		4-ку кичээл: «Кым болур мен» Мергежилдер.	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу. Сөс каттыжышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы.
Май «Мөгөөр	Май 1 – куш-ажылдың болгаш тайбыңның хуну деп билиндирер.	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».	Сөс курлавыры: май, куш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжышкыннары: куш-ажыл

бис»	Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар. Май 9-туң хннн Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хннн деп өөрөдир. Башкыларын, эш-өөрнн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: -Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары. -Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар. -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын улежип, медээниң унген дөзун илередир дээн кузелин деткиир. -Төрөөн дылынга шын харылзажыры.		делгерезин.
		2-ги кичээл: «Тыва чоннуң амыдыралында аъттың туружу».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.
		3-ку кичээл: «Маадырларны утпаалыңар».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки турачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-ку кичээл: Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хундулуг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар) Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүн уругларының эрткен чылгы шынгааткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырын байыдары. Тыва Ө, Н, Ң деп уннерниң база өк-била адаар сөстөрниң шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустуң тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыыны берип өөрениринге чаңчыктыралы. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
---------------------------------------	--	-----------------	---------------

Сентябрь Кызыл-Тыва Республиканын тову «Мээң хоорайымның кудумчулары »	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-булезин санап тургаш, ончалап, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хянднлээринге өөредир; кудумчуга чорааш, орук дурумнеринче кичээнгейни эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыга чедир орукту билген турарын	1-ги кичээл: «Билиглер хуну».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглуг, чайын, сууржуң. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглуг хун, кызыл хун, эки өөренир.
		2-ги кичээл: «Орук днрнмнери», «Транспорт». О. Делгер-оол «Светофор» Е. Танова «Трактор».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дурум, чычаан, оттуг-терге,тее, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.

	Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир.Шулуктун дузазы-биле төрөөн черинге ынак болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажилдар: Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» Кызыл дептер-биле ажил. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын улежип, медээниң унген дөзун илередир дээн кузелин деткири. Төрөөн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.	Ө, Н, Ң деп уннуң шын адалгазы. Ъ демдек кирген сөстөрни шын адаары. О. Сувакпит «Эргим Кызыл», Л. Чадамба «Кызылым» А. Даржай «Кызылга мөгейиг».	Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары.
		3-ку кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм унуштери» Ыт-кады. Чыжыргана. В.Кара-Сал «Чыжырганам»,Э.Кечил-оол «Чыжыргана» А.А. Лагерь «Тываның эм-унуштери». Ң деп уннуң шын адалгазы.	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оъттар, бөрн оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер. Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг днннер, чартык ай, унелиг чер, кайгап ханмас,чаңгы сиңген, ужарларлыг хем.
		4-ку кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чуну билир силер?». Ө, Н, Ң деп уннерниң шын адалгазын катаптаар. Кызыл дептер-биле таныжылга.	Сөс курлавыры: билдингир, хундукелдиг, ужур-дуза,медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун. Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.

Ноябрь «Сонуургакпайлар – бистин аравыста»	Ноябрьның 1-нің хунун Тыва дыл хннг кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрээн дылын камнап, унелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгге чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир	1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым» А.А.даржай «Тыва дылым» К.Чуковский «Ыылаашсээк». Хөвөңмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми) Сылдыс Тулуш «Унелээр мен».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, ыылааш, сээк, эртинези, сайзыраар. Сөс каттыжышкыннары: хундукелдиг дыл, чараш дыл, аа суду ышкаш, өртек чок эртинези, тускай дыл.
		2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкун, дөр, суугу, улгуур, чуьк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал,

	база аржаан бажынче унгеш, арыг-силигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: -Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар. -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын улежип, медээнің унген дөзун илередир дээн кузелин деткиир. -Төрээн дылынга харылзажыры. -Темага дуушкен чуруктар-биле ажил. -Уругну долгандар турар хурээлелдин онзагайы-биле таныштылары. Оюн азы	«Өг» деп сөстүң тыптып укталып келген төөгнзг. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара» «Тыва эдилелдер» ар. 23-26. Оюн «Хоглуг ог»	дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжышкыннары: көшкнн чуртталга, көжурер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сурер, тыва чем, ак чем, аъттыг кижиги.
		3-ку кичээл: «Шөлдерде тараа». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг». Орус улустуң тоолу «Сыпта тараа».	Сөс курлавыры: эптиг-демниг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиир. Сөс каттыжышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амдананнп чиир, сутке холуур.

	кичээл уезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредири.	4-ку кичээл: “Тываның аржаан-суглары” Хемнери. Холдери.	Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг. Сөс каттыжышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржаанның дээштии, нептереңгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдези, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер.
Декабрь «Сактып алын»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир турар. Тоолдарда бооп турар уени тодарадып ундурер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билип алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытаннарны өөредири. Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдар» -Сөстүң утказын шингээдиң алырынга, дыңнап турары сөстөрүни, уннерни	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези». Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Баштайгы хар». Ч. Кара-Куске «Шо-шо». Каң-оол Ондар «Челээш» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын». Е. Танова «Час», «Чай».	Сөс курлавыры: кнс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хун, шагаа. Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дужер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр уе, эштир не, тергииң чараш, чылыг хнн.
		2-ги кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Харам Куске биле кажар	Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, уе, маадырлар. Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, унелиг тоолчургу
	аяннаштыр адап чугаалаарынга сонугалды улгаттырып, деткиир. -Чугааның ужур-утказын билип алырын	Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чуге чараш эвес апарганыл?». Тоолдарга викторина.	чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижии.

	сайзырадыр. -Кино, мультфильм, шии көрулдезиниң соонда чугаа сайзырадыры. -Төрөөн дылынга харылзажыры.	3-ку кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар». Е.Танова «Койгунак».	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хурең адыг, диинч чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, теке, бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, аргаэзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.
		4-ку кичээл: «Куштар – кыжын». Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар». О.Кан-оол «Хоглуг куштар»	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хулээлге. Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хулээгезин кууседир, арга-эзим ыраажылары.
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа». «Тываның ус-шеверлери».	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас. Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, ннелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, ннелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонардаш, кара чонар-даш.
		3-ку кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, нлегер домак» О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва нлегер домактар, чечен сөстөр» Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктар». Галина Демдек «Тыва улегер	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.

		домактар».	
Февраль «Шагаа – биле, курай, курай!»»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы уеде уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир уениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредери Кылып чорудар ажилдар: -Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудар. -Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар. - -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын улежип, медээниң унген дөзун илередир дээн кузелин деткиир. -Төрөөн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Тыва хеп-сын» Тыва хеп-сыннын каасталгалары. Тыва эдилелдер.	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөөниг, негей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» Тараа, далгандан чемнер. О. Делгер- оол«Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39. Р. Ооржак «Аптара» «Тыва чемнер» ар.18-22.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сут, өреме, суттуг шай, чодураалыг чөкпек, чиңге- тараа. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, суттуг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-ку кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары». - Ада-чуртум камгалаар мен.	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы.
		4-ку кичээл: «Кажык» Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур. Сөс каттыжыышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның уруглар чогаалчылар ы»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдар: -Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга	1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга».	Сөс курлавыры: часкы, чудаңгы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур, селеме, хуруме, сесерлик, селгуустээр, чайтыладыр, аяң, чеделдириңерниң, оваадай, сагынгыр-тывынгыр. Сөс каттыжыышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуңнадыр куураңайнып, чарарш чечектер,

	таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Төрөөн дылынга харылзажыры. -Шиижиткен оюннар.		оларга аарышкылыг, чечектерни өңнери.
		2-ги кичээл: “Март8-биле!” А. Даржай "Ава" чечен чугаа.	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, будуш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-суме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-

	Сюжеттиг, ойнап кууседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары; - чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыңнаары, эдерти чугаалаары.	С.К. Ланзы: «Портрет матери» С. Ш Саая «Две матери» портрет. О. Сувакпит «Авайым» («Хуулгаазын кажыктарым»)	сорукут, ишти-хөңну, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг уннуг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы уе, эриг баарлыг, арыг чуректиг, хунум ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг.
		3-ку кичээл: «Л.Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижиир, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи. Сөс каттыжышкыннары: шевер эдер, бажың иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар.
		4-ку кичээл: Сергей Пюрбю «Аът четкен сыын».	Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, таңды, чөгел, хөөн, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгыы. Сөс каттыжышкыннары: улуг аң, аът оъткаар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адырмыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг

			сыын.
Апрель «Төөгуну утпаалыңар»	Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын адап турар кылдыр чаңчыктылары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-биле таныштылары. Олар бистиң биче чуртувустуң ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредири. Кылып чорудар ажилдар: -Туннел чугаага киржири. -Дидактиктиг оюннар. -Ниитилелде доктааттыңан чурум ьзугаар	1-и кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, холхолдар, бут-буттар, баш дугу, чустер, таваңгай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чустери.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хуну»	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптаттынмас, тергиин, шыырак. Сөс каттыжышкыннары: октаргайже унуушкун, чивеңнешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-ку кичээл: Тываның спортсменнери.	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, куштуг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр,
	дылдың нормаларын сагып, харылзажыры. -Кыдыындан хайгаарааы (чувелерни,	(Лориса Шойгу, Опан Сат, ...)	делегей, удар, шыырак, белеткенир. Сөс каттыжышкыннары: куштуг кижи,делегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижии.

	чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). -Төрөөн дылынга харылзажыры.	4-ку кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзыы «Долина Хемчика», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «УлугХем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын кус»	Сөс курлавыры:, чараш, хевир-днрэн, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаяан, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжыышкыннары: угаанныг кижиги, хуулгаазын чурук, чаңгыс көөр, унелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунун хөөну, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – куш-ажылдың болгаш тайбыңның хуну деп билиндирери. Аът тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-тун хуну Ада-чуртун Улуг дайынының тиилелге хуну деп өөредери. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларның тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглап, “Тыва дыл Наадымы” деп туннел кичээлди эрттирери. Кылып чорудар ажылдар: -Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). - Эш-өөрунге сонугалын деткижеринге	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглөп чор мен». Л. Чадамба «Бичии Лена».	Сөс курлавыры: май, куш-ажыл, тук,тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: куш-ажыл делгезин.
		2-ги кичээл: «Аът – кижинң өңнуу».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак. Сөс каттыжыышкыннары: эзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.
		3-ку кичээл: «Тыва эки турачылар дугайында».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки турачылар. Сөс каттыжыышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-ку кичээл: «Эжим-өөрум, башкыларым байырлыг!».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хунунг, билиг. Сөс каттыжыышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

	байдал тургузар. -Маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавыраp аргашинээн хевирлээр. -Төрээн дылынга харылзажыры.		
--	--	--	--

Ажыглаан литература:

1. Методическое пособие по обучению русскому языку детей дошкольного возраста. Изучаем русский язык. Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер» 2011г. Авторы: С. М. Гаффарова, Г. З. Гарафиева, Р. Ф. Нигъматуллина, Д. С. Гарипова, Г. М. Билалова, З. Ф. Бадрутдинова.
2. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под. ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.
3. Игровые технологии развития школьно-значимых функций у дошкольников. - Казань: РИЦ «Школа», 2006. Шаехова Р.К.
4. Салчак К.Б. Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 226 стр.
5. Сат Ш.Ч Современный тувинский литературный язык: Синтаксис. Учеб.пособие для филол.фак. Кызылского педагогического института / Ш. Ч. Сат. - 2-е изд., доп. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1983. - 141 с.
6. Хрестоматия для маленьких: Пособия для воспитателя дет, Сада Сост. Л. Н. Елисеева. -5- е изд., доработка М.: Просвещение.
7. Хрестоматия для детского сада - М.: Дрофа –Плюс, 2007.
8. Хрестоматия «На поляне детства». Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер», 2011г.
9. Чургуй-оол Д.М. «Я – тувинец: история пройденного пути тувинцев» - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 2015. - 161 с .